

Асамидинова А.М., Алимбеков А.

**МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТҮРК» СӨЗДҮГҮ
ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК БУЛАК КАТАРЫ**

Асамидинова А.М., Алимбеков А.

**СЛОВАРЬ МАХМУДА КАШГАРИ «ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТЮРК»
КАК ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК**

A.M. Asamidinova, A. Alimbekov

**DIVAN LUGAT-TURK DICTIONARY BY MAHMUD KASHGARI
AS ETHNO-PEDAGOGICAL SOURCE**

УДК: 81.800/37.017

Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ат-түрк» сөздүгүнүн этнопедагогикалык таанымдык табияты, мураста берилген бала затына тиешелүү түшүнүктөрдүн, макал-лакаптардын, санат-насыят ырларынын, уламыштардын, учкул сөздөрдүн тарбия берүүчүлүк кызматында жатат. Мураста жалпысынан 8000ге чукул сөз болсо, анын 145и тикеден тике балага тийешелүү экени аныкталган. Алар баланын төрөлүшүн, өсүп-өнүгүүнүн ар кандай этабында ар кандай кыймыл аракеттеринин пайда болушун, кыял жоругун, чөйрөсүн, тарбиясын, билимин, оюнун, оюнчугун ж.б. жагдайларды чагылдырып турат. Биз аталган түшүнүктөрдү шарттуу түрдө төмөнкүдөй топторго бөлүп карадык. Тарбиянын объектиси бала тууралуу жалпы түшүнүктөр, балдарды дене-бой жактан жетилтирүүгө байланыштуу салттык түшүнүктөр, окутуу, тарбиялоого байланыштуу жалпы түшүнүктөр, ата-энелердин милдеттерине байланыштуу салттык түшүнүктөр, акыл-билим жана адеп тарбиясына байланыштуу түшүнүктөр.

Негизги сөздөр: Махмуд Кашгари, «Диван лугат ат-түрк» сөздүгү, бала, таалим-тарбия, жалпы түшүнүктөр, тарбия, адеп-ахлак.

Этнопедагогическая природа словаря Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-түрк» заключается в воспитательной миссии пословиц и поговорок, народных песен, мифов и понятий, связанных с миром детей. В наследии около 8000 слов, 145 из них связаны с темой ребенка. Эти понятия выражают такие моменты, как рождение ребенка, появление различных черт поведения и характера на различных этапах развития и взросления, окружение ребенка, образование, игры и игрушки и т. д. Мы рассмотрели эти понятия, условно разделив их на следующие группы: общие понятия о ребенке как об объекте воспитания, традиционные понятия о физическом развитии детей, общие понятия об обучении и воспитании детей, традиционные понятия, связанные с родительскими обязательствами, понятия относительно интеллектуального и нравственного воспитания.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, словарь Диван лугат-ат-тюрк, ребенок, образование, общие понятия, традиционные понятия, воспитание, нравственность.

The ethno-pedagogical nature of “Diwan Lughat al-Turk” dictionary by Mahmud Kashgari lies on the aims given in the heritage to educate through proverbs and sayings, folk songs, myths and concepts related to the nature of children. There are almost 8000 words in the heritage, 145 of them are associated to theme of child. Those words illustrate birth, growth of the child; appearance of different behavior and character throughout that period; surrounding, education, game and toys correlated to kids and etc. We’ve examined those concepts by dividing them into following groups: general concepts of child upbringing, traditional concepts connected to physiological development of children, general concepts about child education, traditional concepts related to parental responsibilities, concepts of morality and knowledge.

Key words: Mahmud Kashgari, dictionary Divan Lugat al-Turk, child, education, general concepts, traditional concepts, education, morality.

Махмуд Кашгари XI кылымдагы түрк элдеринин улуу аалымы, энциклопедисти, тилчиси, тарыхчы-этнографы, картографы, диалектологу, этнологу жана агартуучусу болгону маалым. Анын илим дүйнөсүндө таанымал эмгеги болуп «Диван лугат ат-түрк», б.а. «Түркий сөздөр жыйнагы» эсептелет. Аталган эмгек чыныгы түрк энциклопедиясы катары сыпатталып, тил кубулуштарын талдоо, анализдөө, учурдагы абалы менен салыштыруу жагынан билим тармагында өзгөчө орунга ээ. Махмуд Кашгаринин «Түркий тилдер сөздөр жыйнагын» – өзгөчө тил жана тарых илиминин казынасы катары баалашат. Бирок мындай баалоо акыйкаттыкка жатпайт. Анткени мурастын мазмунун көп кырдуулугу жөнүндө илимий баалуу пикирлерин А.Н. Кононов, И.Стеблева, Шүкрү Халук Акалы, Решат Генч,

А.Акматалиев, А. Алимбеков ж.б билдиришкен. Алсак, И.Стеблева: «Диван лугат ат-түрк» эмгегиндеги камтылган поэтикалык тексттердин композициясын кайрадан түзүп чыккан соң, аларды аскер, махабат, мифология, анекдонт, элегия, табият, адеп-ахлактык, мифология жана турмуш-тиричилик сыяктуу не бир түркүн темаларга арналган бир бүтүн чырмалышкан чыгарма деп кароого мүмкүндүк берет [1:6]» - деп баалаган.

Ал эми белгилүү түрк изилдөөчүсү Ш.Х. Акалы «Сөздөрдүн маанисин ачып көрсөтүүдө түрк дүйнөсүнүн оозеки адабиятынын сөз берметтери болгон макал-лакаптардын эң эски абалын колдонуп, сөз байлыгыбыздын бай экенин далилдеген Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» мурасы бардык илимдердин изилдөө булагы боло алат» - деп, мураста ар бир илим үчүн пайдалуу маалыматтар бар экенин белгилеген [2].

Мурасты алгачкылардан болуп этнопедагогикалык өнүгтөн изилдеген А.Алимбеков «Махмуд Кашкаринин «Түркий сөздөр жыйнагындагы» таалим-тарбияга тиешелүү түшүнүктөр жана баалуулуктар» аттуу эмгегинде: «...Мында байыркы түрк тилдүү элдердин таалим-тарбия маданияты, жалпы эле билим берүү салттары тууралуу тарыхый педагогикалык изилдөөлөр үчүн көмөк болчу фактылык материалдар да арбын» – деп белгилейт [3]. Мурастын таалим-тарбиялык табиятын Ө.Даникеев да ырастайт: «Сөздүктө» ар кыл этникалык топ, калктардын санжыра, макал-лакаптары мол. Алардын айрымдары жаштарга таалим-тарбия берүүдө ушу бүгүн да актуалдуу» [1:23].

Ал эми А.Акматалиев мурастын түрк тилдүү элдердин ичинде кыргыздарга да түздөн түз тиешелүү экенин көрсөтүп төмөнкүдөй пикирин билдирет: «... Махмуд Кашкардын «Сөздүгүнүн» поэтикалык тексттери, жанрдык, түзүлүшү, формалары, көркөмдүк стили, ар кыл тематикалары менен кыргыз эл ырчыларынын көркөм дүйнөсүнөн көп окшоштуктарды, жалпылыктарды табууга болот. Махмуддун «Сөздүгүндөгү» дидактикалык мүнөздөгү насыят, осуят, терме ырлары Асан кайгы, Токтогул ырчы, Калыгул, Арстанбек, Жеңижок, Барпы, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо ж.б чагырмачылыктары менен үндөшүп жаткан жокпу?! Демек, «Сөздүктү» кийинки жалпы чыгармачыл адамдарга белгилүү бир

таалим-тарбия берүүчү көркөм ориентир катары бааласак жаңылышпайбыз.»[1:18].

Жазма эстеликтердин ичинен элдик педагогикалык асыл ойлордун ар түркүн дөөлөттөрүн иргеп, китеп формасында топтогон эмгектердин бири- бул Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» эмгеги болуп саналат. Махмуд Кашгари өз сөздүгү аркылуу түрк элдеринин келечек муундары ата-тегин, эне тилин, арбактуу үрп-адат, каада-салттарын, санат-осуяттарын кадырлап, баалап, алардан сабак алышын тилек кылганын минтип жазган: «Өнүгүп-өссөм деген максатта илгерилөөнү каалагандарга туура багыт, кенен жол ачтым, аларга бул китеп улуулука, бийиктикке чыгара турган тепкич, шаты болуп берет» [1:41].

Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» сөздүгүнүн педагогикалык таанымдык табияты, мураста берилген макал-лакаптардын, табышмак, уламыш, учкул сөздөрдүн тарбия берүүчүлүк кызматында жатат. Тарбиянын объектиси бала болуп, эзелтен бери элибиз баланын тарбиясына өзгөчө көңүл буруп келген. Бул нерсени Махмуд Кашкаринин мурасынан да байкоого болот. Анткени мураста жалпысынан 8000ге чукул сөз болсо, анын 145и тикеден тике балага тиешелүү экени аныкталган. Баланын төрөлүшү, өсүүнүн ар кандай этабында ар кандай кыймыл аракеттеринин пайда болушу, кыял жоругу, чөйрөсү, тарбиясы, билими, оюну, оюнчугу, кесиби ж.б. жагдайларга тиешелүү маалыматтар жана түшүнүктөр берилген. Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» мурасындагы таалим-тарбияга байланыштуу түшүнүктөр бүтүндөй кубулуштун так жана толук мүнөздөмөсү катары берилген сөз жана сүйлөмдөрдө кездешет. Биз аларды шарттуу түрдө төмөнкүдөй этаптуу топторго бөлүп карадык.

1. Тарбиянын объектиси бала тууралуу жалпы түшүнүктөр.

Махмуд Кашгари түрк тилдүү элдерде бала затынын төрөлүшү, телчигиши, дүйнө тааным баскычтары, өзүлөрүнө таандык оюн дүйнөсү тууралуу өтө баалуу маалыматтарды топтогон. «Диван лугат ат-түрк» сөздүгүндө бала заты «уғул», «тун», «кенч» сыяктуу сөздөр аркылуу туюнтулган. Бул түшүнүктөрдүн ичинен азыркы кыргыз тилинде «уғул/уул», «тун/тун (тун бала)» иретинде колдонулуп келет. Мындан тышкары кыргыз элинин сөздүк корумунда да бала затын туюнткан түшүнүктөр арбын. Адатта, кыргыз

эли адамдын жаш курактык өзгөчөлүктөрүн шарттуу түрдө «балалык», «жаштык», «токтолгон мезгил» жана «карылык» деп бөлүп карайт. Алардын ичинен «балалыкка» өзгөчө көңүл буруп, баланын өсүп-өнүгүү өзгөчөлүктөрүнө карай: «ымыркай», «кызыл эт бала», «чүрпө», «наристе», «кыркы чыга элек бала», «күлүшүп калган бала», «ата-энесин таанып калган бала», «отуруп калган бала», «эмгектеп калган бала», «каз туруп калган бала», «там туң баскан бала», «тили чыккан бала», «жүгүрүп жүргөн бала», - деп мүнөздөшкөн [4].

Түрк дүйнөсүнүн маданиятында бала үй-бүлөнүн маңызын түзүп, анын төрөлүүсү үй-бүлөнүн жашоосундагы эң маанилүү окуя болгон. Муну Махмуд Кашкаринин мурасында баланын төрөлүшүнө байланыштуу берилген бир топ түшүнүктөрдөн байкоого болот: **Урагут икленди (1:463)** – аял киши толготту. (кыңкыстады). **Угул туғды (2:27)**- уул туулду. **Углан бүтти (2:475)** – Уул төрөлдү. **Урагут күтүлдү (2:195)** – Аял төрөдү (толгоодон кутулду). Мында өзгөчө көңүл буруучу жагдай, мураста «төрөт» түшүнүгү бир нече сөздөр аркылуу мүнөздөлөт. Аталган сөздөр учурда да кыргыз тилинде баштапкы маанисин жоготпой активдүү колдонулуп келет. Алсак, туулуу, боюна бүтүү, толгоодон кутулуу, бошоо, көз жаруу ж.б. Ошондой эле мураста кыргыз элиндеги төрөткө байланыштуу «жеңилдөө» түшүнүгүнө үндөш **«урагут йениди (3:133)»** деген сүйлөм берилип, ал төмөнкүдөй түшүндүрүлгөн: Аял жеңилдеди сөзүнүн келип чыкканын эки жол менен түшүндүрүүгө болот. Биринчиси **«йанык нен»** – жеңил нерсе деген маанидеги сөзгө байланышы бар. Төрөгөндөн кийин аял өзүн жеңил сезип калат, ошондуктан **«йениди – жеңилдеди»** дейт. Экинчиси **«йын – дене»** сөзүнө байланыштуу: «төрөрдөгү толготуу, баланы өзүнөн чыгаруу» - дегенди түшүндүрөт» - деп берилген. **Урагут йениди (3:133)** – аял төрөдү. Бул сөз аялга карата гана айтылат. Башка жандыктарга болсо, бала маанисинде келген сөзгө «-лады» уландысы уланып, тууду, бошоду дегенди билдирет. Мисалы уйга карата – **иңак бузагулады** – уй музоолоду дешет.

Ошондой эле мураста баланын төрөлүшүнө байланыштуу: **Умай (1:249)** – жолдош, эш, тон (аялдар төрөгөндө баладан кийин түшө турган баланын жолдошу). Макалда мындай деп келет: **«умайна табынса угул болор»** – умайга (умай энеге) табынса, уул болор. Төрөткө ким жардам

берсе ал уулдуу болот. Аялдар муну жакшылыкка жоруйт - деп берилген. Бул түшүнүк бүгүнкү күндө формасын жана мазмунун да жоготпой колдонулуп келет. Алсак, Умай эне байыркыдан бери келе жаткан түшүнүк экенине, оймо-чийме өнөрүндөгү «Умай» аттуу кештенин бизге келип жеткени далил боло алат. Мындан сырткары кыргыз маданиятында «Умай эне» байыркы диний культка кирет. Ал балдардын төрөлүшүн жана алардын төрөлгөндөн кийинки убактарындагы ден-соолугун сактаган мифтик эне. Кыргыздардын түшүнүгүндө Умай эне аялдарды, балдарды, үйдү, укум-тукумду колдогон. Жаңы төрөлгөн баланы бешикке бөлөөрдө “Бешик ээси бек карма, Умай эне уйку бер” деп суранышкан. Эмчи-домчу, бүбүлөр төрөт учурунда жана балдарды эмдегенде Умай энеге кайрылышып, “Менин колум эмес, Умай эненин колу” дешкен. Балдарды, жигиттерди зарыл жумуштарга жөнөтүүдө ата-энеси аларды “Умай энеге тапшырдым” деген сөздөр менен узатышкан [5].

Мындан тышкары мураста төрөттө эне-балага кам көрүү иретинде төмөнкүдөй түшүнүктөр берилген: **Кап (3:219)** – кап, тон, кабык, кыртыш, эненин курсагындагы баланы ороп турган кыртыш. Бала төрөлгөндө кошо чыкса, аны ыйык бала дешчү. Аны **«каблыг угул»** – тондуу бала дешет. **Кувут (3:247)** – «кагут» – сөзүнүн башка түрү, төрөгөн аялга жасалуучу тамак, буудай унунан жасалган буламыкка май менен шекер кошулат, андан соң желет, - деп берилген. Элдик тажрыйбада аялдар төрөткөн кийин кырк күн аралыгында жеп ичкен тамак-ашына өзгөчө маани беришкен. Көбүнесе, кайнатма, кордо сыяктуу жеңил жана сүт болуучу азыктарды жешкен.

Махмуд Кашкаринин мурасында баланын жашын, жынысын, социалдык абалын жана мүнөзүн сыпаттоочу түшүнүктөр да арбын. Мисалы: **Егеч (1:133)** – секелек кыз. Акыл – эстүү кызга «элдин эжеси» катары айтылган сөз. Сөздүктө бул сөз мээрим менен айтылат» – деп түшүндүрүлгөн. Ал эми кыргыздардын салттык педагогикасында кыздардын жаш курактык өзгөчөлүгү өзгөчө орунга ээ болуп, аларды төмөнкүдөй этаптарга бөлүшкөн: секелек кыз 8-12 жаш, тестиер кыз 12-15 жаш, беш көкүл, бийкеч 16-18 жаш. Бул куракта кыздар физикалык, моралдык-психикалык жана социалдык жактан өсүп өнүгүп турган. Ошондой эле мындан кийинки этапта: селки, колукту, келинчек, жубай, зайып, төрөттөн кала элек зайып, улгайыңкы аял, байбиче,

кемпир деп аташкан. Х. Карасаев өз эмгегинде «секелек кыз» – он үч жашка чейинкилер. Булар мандайына секеле (чач) коюшкан деп белгилеген [6].

Улыч (1:133) – эркек балдарды эркелетип, жалооруп айтылуучу сөз. Айтышат: «улычым-уултайым, кулунум». Көчмөн кыргыз элинин мал-жандыкка, анын ичинен өзгөчө ат, жылкыга болгон жакын мамилесин, өз уулун «кулунум» деп эркелеткенинен көрүүгө болот. Юдахиндин сөздүгүндө «кулунум – уул балдарга кайрылуучу эркелетүү иретиндеги сөз» – деп түшүндүрүлгөн. Мындан тышкары бул түшүнүк: Таластын кулуну (Таласта төрөлгөн), бир айгырдын кулуну-сунар (бир уруунун балдарысыңар) – деген сөз айкаштарында да колдонулат [7]. **Анач (1:133)** – өзүнүн жаштыгына карабай, акыл-эстүү кызды «элдин энеси» катары айтылган сөз. Бул сөз сүйүү сезими менен айтылат. **Атач угул (1:131)** – атакеч бала. Өзүн элдин башчысы катары көрсөтүүгө урунган бала – деген сүйлөмдөрдөн эзелтен элибизде колдонулган балдарды жыныстык жана жаштык принцип боюнча тарбиялоо усулу ошол доордо да колдонулганын байкоого болот.

Ошондой эле мураста: **Угул (1:167)** – уул. Өз уулу болбосо, башка эркек балдарды «угул» дей беришет. Эрежени бузуп «ер» сөзүнүн көптүк формасы «ерен» болгондой эле «угул» сөзүнүн көптүк түрү «углан» болуп кеткен. Мындан тышкары автор ошол доордо «угул» сөзү эркек балдарга жана кыз балдарга бирдей колдонулуп келгенин билдирет. Элибизде бүгүнкү күндө да улуулардын өз баласынан башкаларга «уулу, балам, кызым» деп кайрылуу салты бар. Ал эми атайын баланын «эркек бала» экенин айырмалоо үчүн «уры» түшүнүгү колдонулган. **Уры (1:191)** – уул бала. Айтышат «уры углан» – эркек бала. **Ушак углан – (1:155)** майда балдар.

Мураста: **Өксүз (1:205)** – жетим, эмне кылаарын билбей, өзүн өзү жоготкон киши. Бул сөз «акыл, эс» маанисиндеги «өг» сөзүнөн чыккан – деп берилген. Азыркы учурда «өксүз» түшүнүгү кыргыз тилинде аз колдонулган сөздөрдүн катарында. Ал эски түрк тилинин төл сөзү болуп, атасынан да, апасынан да айрылган, томолой жетимдер үчүн колдонулат. Ал эми «жетим» түшүнүгү кийинчерээк арап тилинен өтүп, «жалгыз» деген маанини туюнтат [8]. Ошондой эле: **Аштал (1:221)** – кенже. «аштал угул» – кенже уул. Мураста берилген бул түшүнүк кыргыз

коомчулугунда өзгөчө көңүл чордонунда. Анткени элибизде эзелтен салттка айланган мыйзамдарга ылайык, үйдүн кенже уулуна ата-эне менен бирге жашоо жана аларга кам көрүү милдети жүктөлөт. Ал эми ата-эне кенже уулуна үйүн, мал-жанын мурас калтырат. Үйдүн кенжеси кыз болсо, аны үйдүн эркеси деп аташат. Мындан тышкары элибизде Кенжакун, Кенжалы, Кенже, Кенжебай, Кенжебала, Кенжебек, Кенжеберген, Кенжеберди, Кенжегул, Кен-жей, Кенжеказы, Кенжеккан ысымдарды кездештирүүгө болот [9]. **Өгей угул (1:249)** – өгөй уул. **Өгей кыз (1:249)** – өгөй кыз түшүнүктөрү азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурап, бирок мааниси ошол боюнча сакталып калган. Бул түшүнүктөрдүн сөздүктө орун алышы, ошол доордо эле социалдык жактан балдардын статусу аныкталганын көрсөтөт.

Иггиз (1:281) – эгиз. «иггиз углан» – эгиз уул. Кыргыз маданиятында абдан кызыктуу көрүнүштөрдүн бири катары эгиздердин культун атоого болот. Эгиздер тууралуу кыргыз фольклорунда кеңири кезиктирүүгө болот. Эгиздер кыргыздарда тону бир (близнецы), тону бөлөк (двойня) деп ажыратылган. Кыргыз элинде эгиз төрөгөн аял өзгөчө күчкө ээ деген ишенимди баамдап, өткөн мезгилдерде элибизде эгиз төрөгөн аял, анын эгиз туулган балдары өзгөчө сый-урматка ээ болушкан [10].

Карындаш (1:709) – Бир жатындан чыккан эки баланы карындаш дейт, карын, ага -даш мүчөсү уланса, анын мааниси ортоктош, карында кандаш бир тууган болгон жакындашуу катары өзгөрөт. «Карындаш» түшүнүгү азыркы кыргыз тилинде кыз балдарга карата колдонулат. 1) улуу агалары өздөрүнүн кичүү кыз бир туугандарын атайт. 2) жалпы эле эркектердин жаш кыздарга кайрылуусу [11]. Ал эми Түркия Түркчөсүндө «карындаш» түшүнүгү 20-жылдары Стамбул диалектисинен пайда болгон «кардаш» (кардеш) болуп өзгөрүп кеткен. Учурда түрк тилдеринен Азербайжан тилинде «гардаш», түркмөнчө «гардаш», өзбекче «кориндош», казакча «карындас» түрүндө колдонулат.

Мураста: Эмчекти «емик» дешет, аны эмген эки баланы «емикдеш – эмчектеш», эмчек эмүүдөгү жакындаштыкты билдирет» - деп берилген. Кыргыз маданиятында бир эмчекти эмген балдар бир тууган деп эсептелген. Бул нерсеге өзгөчө маани берилип, анын натыйжасында эмчектеш

тууган түшүнүгү келип чыккан. Эмчектеш тууган – башка уруунун өкүлүн асырап алууда колдонулуучу ырым, урууга жаңы кабыл алынган баланы, аны багып алуучу эмчегин эмизүү аркылуу аны өз балдары менен тең укукта, өз баласы катары эсептейт [12].

Йувға (2:51), тутунчы угул (2:557) - бакма, асыранды бала. Тукумсуздук жубайлардын турмушунда бала асырап алуу шарты да калыптанган. Алсак «асыра» сөзү байыркы түрк тилиндеги «аз (азык)» деген уңгу сөздөн куралып, азыктандыруу, багуу, өстүрүү, эрезеге жеткирүү деген түшүнүктөргө түгөйлөш болуп саналат [13]. **Тун угул (2:203)** – тун уул, аялдын тунгуч перзенти. Биринчиси кыз болсо: «**тун кыз**» дешет. Аталган түшүнүк кыргыз элинин сөздүк корумунда төмөнкү сөз айкаштарда кездешет: (Юдахин орусча-кыргызча сөздүк) первенец м. 1. тун бала, тунгуч бала; 2. перен. эң алгачкы, эн, тунгуч. Ошондой эле: (первородящая ж.) тунгуч төрөөчү, биринчи жолу төрөөчү.

Бала тили жаңы чыгып баштаган учурда, айланасындагы нерселерди «өзүнүн тили» менен атай баштайт. Көбүнесе баланын сүйлөгөндөрүн түшүнө бербесек да, анын өзүнүн «балдай ширин тили» бар экенин баарыбыз кабылдайбыз. «Диванда» да баланын өзүнө тийешелүү тили бар экенин далилдеген бир нече сөздөр берилген. Алсак, «**Ебек**» (1:157) – балдардын тилинде «нан» – деп берилген актап айтканда ошол доордо нанды «этмек» деп айтышса, балдар аны «ебек» деп айтышкан. **Чыш чыш (1:581)** – аял киши баласын тоскон кезде айтыла турган. **Атакы (1:271)** – атаке. **Қы и (2:321)** – сылыктыкты билдирген бөлүкчө. **Атакы** – атакебай. **Анакы** – апакебей. Атасын жана апасын жакшы көргөндүгүн билдирет – деп берилген. Жогоруда берилген түшүнүктөрдөн мындай тыянак чыгарууга болот. Бала өзүнө эң керектүү муктаждыктарды (тамактануу, дааратканага баруу, ата-энесин чакыруу) билдирүү үчүн алгач «өзүнүн тилинде» сүйлөй баштайт. Буга байланыштуу кыргыз элинин фольклорунда баланын балдай тилин чагылдырган чыгармалар көп кездешет. Атактуу ырчы-акын Токтогул Сатылганов (1864-1933) өзүнүн «Балалык» деген ырында:

Үч жашар ойноо кезинде,
Тили чыгат булбулдун,
Аламан сүйлөп бергенде,

Кайгысы чыгат муңдуунун – деп тили бал баланын кылыктарын кубанып сүрөттөйт [14]. **Ол аны аналады (1:547)** – ал аны энеледи (апалады). «Апала-» деген түшүнүк бүгүнкү күндө да кыргыз тилинде колдонулуп келет. Юдахиндин орусча-кыргызча сөздүгүндө: апала 1. называть сестрицей (старшую женщину); 2. кричать "мама!" - деп берилген. Белгилүү болгондой эле экинчи маанисинде (апасыны чакырууда) көбүрөөк колдонулат.

2. Балдарды дене-бой жактан жетилтирүүгө байланыштуу салттык түшүнүктөр.

Бала төрөлгөндөн кийинки эң маанилүү этап, аларды дене-бой жактан жетилтирүү, дени сак өстүрүү болуп саналат. Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» мурасында балдардын ден-соолугуна байланыштуу аларды ымыркай курагынан баштап, өсүп өнүгүшүндөгү жалпы сапаттык белгилердин негизгилери каралган.

Балдардын саламаттыгы үчүн камкордук ал төрөлө электе эле башталаары айтылат. Буга байланыштуу мураста «**емиклиг урагут көсекчи болор**» – бала эмизүүчү аял табиттүү болот. Ошон үчүн андай аялдарга каалаган тамагын беришет деген маалымат кездешет. Бул көз караш кыргыздардын салтуу турмушу менен тикеден тике байланыштуу. Кыргыздар турмуштук тажрыйбалардан улам баланын алты саны аман, чыйрак төрөлүшү, аялдын кандайдыр бир тамакка болгон көксөөсүн кандырууга көп байланыштуу экенин билишкен. Муну «аялдардын талгагы» деп мүнөздөшкөн. Бул элдик акыл тажрыйба «Манас» эпосунда төмөнкүчө сүрөттөлөт: «Манас бойго бүткөнү, Тамам үч ай өтүптүр. Байбиченин көңүлү, Башкага ооп кетиптир. Өз тамагы эсте жок, Бал шекерге карабайт, Башка тамак жарабайт. Жесем деп жолбос жүрөгүн, Мындан башка самабайт.» Байбиченин талгагы эчен кыйынчылыктарга карабай канааттандырылат [15].

Ал эми **кенч анасын емди (1:323)** – бала энесин эмди. **Кенч анасын емседи (1:495)** – бала энесин эмгиси келди. **Урагут угылаңа сүт емүзди (1:341)** – аял уулуна (баласына) эмчек эмизди. **Емик сорды (2:117)** – эмчек сорду. **Кенч сүт сорды (3:277)** – бала сүт эмди. **Урагут кенчге сүт сорытты (2:491)** – Аял кенжеге (балага) сүт соргузду (эмгизди.) деген сүйлөмдөрдөн, баланы кароо жана багуунун эң негизги бөлүгү – аны азыктандыруу, болгондо да эне сүтү менен багуу керек экени тастыкталат. Эне

сүтү наристе үчүн табылгыс азык экенин, анын составында баш мээге, кан тамырларга зарыл болгон өзгөчө май кычкылтектери арбын болгонун элдик тажрыйбадан билген энелерибиз балдарын эки жашка чейин эмчек сүтү менен азыктандырган.

Ол аны игитти (1:393) – ал аны чоңойтту, тарбиялады. **Ол уңланың бадутты (2:485)** – Ал уулун бакты (чоңойту, өстүрдү.) Кыргыз тилинде «тарбиялоо» түшүнүгү баланы багуу, кароо, анын акыл-эсин өстүрүү, ден-соолугун чыңдоо, аны өрнөктүү жүрүм-турум адаттарына үйрөтүү дегенди билдирет. Мындан тышкары аталган түшүнүккө синонимдеш төл сөздөр арбын. Алардын баары көп маанилүүлүгү менен айырмаланат. Бул элдик педагогикалык түшүнүктөрдүн маани-маңызы баланын ар кыл жаш курагындагы өсүп-өнүгүү өзчөлүктөрүнө, ага ылайык камкордуктардын мазмунуна карай улам тереңдеп олтурат. Мисалы: «алдейлөө», «бапестөө», «телчиктирүү», «багып өстүрүү», «үйрөтүү», «үйрөнүү», «көз болуу», «кароо», «баралына келтирүү», «эрезеге жеткирүү», «кемелине келтирүү» ж.б.у.с.

Ошондой эле мураста **Уңлан ыглашты (1:435)** – улан (балдар) ыйлашты. **Уңлан ыглады (1:509)** – уул бала ыйлады. **Уңлан анрашды (1:513)** – уул (балдар) айкырышты, ыйлашты. **Уңлан сығтады (3:413)** – бала ыйлады. **Уңлан чарлады. (3:441)** – бала ыйлады. **Уңлан баң сығтады (3:527)** – бала бажылдап ыйлады. **Уңлан исизленди (1:519)** – уул эссизденди. Тентектик кылды. **Уңлан йувғатты (2:569)** – бала тентектик кылды. **Уңлан йувулды (3:117)** – (шок) бала тынчтанды – деген сүйлөмдөр баланын өсүү, чоңоюу этабындагы ар кандай физикалык жана эмоционалдык абалдарын сүрөттөйт.

«Торолтуу» деген түшүнүк жаңы көз жарган наристенин өсүп өнүгүүсүн мүнөздөө иретинде колдонулат. Ал эми мураста бул түшүнүктү ар кандай өңүттөн ачып көрсөткөн төмөнкүдөй сөз айкаштар көп кездешет. **Уғул етленди (1:459)** – уул (бала) эттенди (семирди). **Уғлан улғатты (1:471)** – уул бала өстү, чоңойду. **Уғлан йетилди (2:193)** – Улан жетилди. **Уғлан тикрешди (2:331)** – улан өстү. **Уғлан йарбатты (2:565)** – Бала бой жетти. **Уғлан улғатты (2:589)** бала чоңойду. **Уғлан үни коңрады (3:597)** – Баланын үнү коңурлуу болду. Мындай нерсе бойго жеткенде болот. **Уғлан сөңөкленди (3:603)** – Бала сөөктөндү, далысы кеңейди. **Уғлан тиграшди**

(2:335) – Балдар чыңалышты. Чыдамдуу сөзүнөн келип чыккан. **Туш (3:183)** – жетилгендик. «**туш курмуш уңлан**» – бойго жеткен бала. **Уғлан бадуды (3:393)** – Уул чоңойду – деген сүйлөмдөр баланын физикалык өсүп-өнүгүүсүнүн этаптуу түрдө чагылдырып турат.

Мындан тышкары мураста **Уғлан арытты (1:387)** – уул бала отургузулду. **Уғул ер синди (1:453)** – уул (бала) эрсинди. Бул түшүнүктөр баланы сүннөткө отургузуу деген маанини билдирет. **Ол уңлын тутуклады (3:501)** – ал баласын отургузду. (сүннөт) – деген сүйлөмдөр кездешет. Кыргыз элинде бул иш-аракет салт түрүндө сакталып, өзгөчө салтанат катары белгиленет. Уул баланы отургузуу (сүннөткө отургузуу) – бөбөктү (3-5 жаштын ортосунадагы уулду) мусулманчылыктын жышаанында ырымдоо. Абалы ага карата элибизде той берилет. Ал «сүннөт той» деп аталат [16].

Өмгөк(1:229) – эмгек. Наристенин башындагы ката элек мээ кабы. Бул сөз азыркы кыргыз тилинде тыбыштык жактан гана айрым өзгөрүүлөргө учурап, азыркы кыргыз тилинде «эмгек» деп колдонулат. **Ысырык (1:211)** – ысырык, ысырык. Балдарды жин-шайтандан жана көз тийүүдөн сактоо үчүн дуба окуганда айтылуучу сөз. Ысырыктын түтүнүн баланын бетине тийгизип «ысырык ысырык» – жин – шайтан көч-көч деп айтылат. Кыргыз элинде «ырысык, ысырыктоо, аластоо» деген түшүнүктөр көп колдонулат. Аластоо – ооруган же бир жерин кокустатып, мертинтип алган адамды арчаны түтөтүп же адырашман менен эмдөө, отко сыйынуудан чыккан ырым-жырым. Арчаны же адырашманды түтөтүп баланы, анын бешигин, көрпө-төшөктү, үй ичин, сатууга ылайыкталган малды ж.б. аласташкан. «Алас» якуттарда өрттөп, дем салуучу, анчалык бийик өспөгөн мох сыяктуу өсүмдүктү түшүндүрөт. Энесайлык кыргыздардын урпактары болгон хакастарда «алас» жиндерди, ооруу-сыркоону айдай турган, атайын түтөтүп күйгүзүлчү чөптү туюнтат. Экинчи маанисинде «алас-алас» сөзү жиндерди айдап жатканда айтылчу ритуалдык термин. Ал эми кыргыздарда бул ритуалды колдонууда арча же адырашман колдонулат. Кыргыздарда бул терминдин синоними – «ысырык» сөзү колдонулат. Бул термин да байыркы кыргыз сөзү. «Изрых» – бүгүнкү хакас тилинде оттун жардамы менен жин, ооруу-сыркоону айд-ап чыгуу маанисин туюнтат [17].

Екит (1:131) – көз тийүүдөн сактануу үчүн балдардын бетине сүйкөлүүчү бир түрдүү дары. Бул дары запран жана ошол өндүү нерселер кошулуп жасалат. **Углан йал кабынды (2:243)** – Балага көз тийди. **Углан йелпинди (3:155)** – уул желпинди (баланы кар жин басты). Эл оозунда «көз тийиптир», «сугу түшүптүр», «назар тийиптир» деген сүйлөмдөр көп кездешет. Буга ылайык элдик тажрыйбада наристенин маңдайына көө сүртүп коюу, көз мончок тагуу, тумар тагуу ж.б аракеттер болгон. Ал көргөн адамдын көзү балага эмес ошол нерселерге түшсүн деген ишенимден чыккан.

Сибек (1:677) – шимек, шибек. Бешик шимеги – баланын чочогун салып сийдик агууга ыңгайлаштырып тешилген оозу бар малдын бышкан жилигинин сөөгүнөн жасалган атайын гигиеналык максатта колдонулуучу бешик аспабы – деп берилген. Көчмөн кыргыз элдеринде балдарды ымыркай кезинде багып өстүрүү көбүнесе бешик менен байланышкан. Бешиктеги «күлтүк», «шимек, шибек» жыгачтан жасалган ымыркайдын дааратына жана ичин бошотууга ыңгайлашан инструменттер баланын алды ар дайым таза жана кургак болушун камсыз кылган. Шимектин гигиеналык жактан ыңгайлуулугу азыр да бааланып, кеңири колдонулуп келет. Белгилей кетсек, мураста «шимектин» малдын жилигинен жасалганы айтылса, учурда жагычтан жасалат.

Оглан тишленди (2:387) – баланын тиши жарылып чыкты. Балага алгачкы жолу чыккан тишти элибизде «сүт тиш» деп аташат. Ал эми сүт тиш түшкөндө:

Сүт тишимди ал,

Азуу тишиң бер.

Жаман тишим сен ал,

Жакшы тишиң мага бер, – деп нанга ороп итке салып берет. Иттин тишиндей бек, катуу тиш чыксын деген түшүнүктө улуулардын айтуусу менен аткара т[18].

Кыз сачын тарады (3:393) – Кыз чачын тарады. Чачка кастарлап мамиле кылуу дүйнө элдердин көбүнө таандык. Кыргыз элинде бөбөктүн кыркын чыгарган соң анын карын чачы алынган. Белгилүү кыргыз таанычуу С.М. Абрамов баланын чачын алгын күнү таякеси бир сыйра кийит алып келип, мал энчиленигин белгилеген. Чач адамдын буту баспый турган, көздөн далдоо жерге коюлган. Кыздын биринчи чачын

өрүүчү аялдарды тандап, эл ынанган ургаачынын узу, каадалуусун ымыркайды кармап-сермегенге ырымдап сунуш кылуусу да баланын ошолордун кыял-жүрүмүн тартуусуна бурганы болгон. Ал эми чач өргөн каадалуу аялдар 4-5 жаштагы кыздын кичине чачын өрүп, мойнуна шуру, чачына көк мончок тагып берген. Ошондой эле энчисин да беришкен.

3. Окутуу, тарбиялоого байланыштуу жалпы түшүнүктөр. Баланы тарбиялоонун башаты бешик жана бешик ыры тууралуу мураста төмөнкүдөй маалыматтар берилген. **Бишик (1:711)** – бешик. Тарыхка көз чаптырсак, эң алгачкы бешик биздин замандын биринчи жүз жылдыгына таандык. Ал археологиялык казуулар учурунда Орто Азиянын Жети-Суу өрөөнүндө табылган. Демек, ата-бабаларыбыз байыртадан эле жаңы төрөлгөн наристеге өзгөчө кам көрүп, тарбиянын башатын бешиктен башташкан. Руханий жактан алып караганда бешик эне менен баланын ортосундагы сыйкырдуу күчтү бекемдеп турган баалуулук дешет адистер. Буга байланыштуу **Өгрүк (1:219)** – бешик терметүү. **Бишик үркилди (1:447)** – бешик термелди. (терметилди). **Урагут бишик үкриди (1:487)** – аял бешик терметти. **Урагут углан бешиктин йурды (2:91)** – аял уулун бешиктен чечти. **Угул бешиктин йурулды (2:115)** – бала бешиктен чечилди. **Урагут углын бишиктин йурды (2:283)** – уял уулун бешиктен бошотту – деген сүйлөмдөр кездешет. Мындан тышкары: **Бешиклик урагут (1:867)** – бешиктүү аял (колунда кичинекей баласы, бешиги бар аял киши). Кыргыз элинин салттык түшүнүгүндө да «бала-бешик» синонимдеш келет. Муну ар кандай элдик чыгармалардын үлгүсүндө көрүүгө болот. Алсак кыз узатуу учурунда энелер:

Алтындан бешик өнөргүн,

Алганың менен көгөргүн.

Күмүштөн бешик өнөргүн,

Күйөөң менен көгөргүн – деп бешиктүү болбалалуу бол деген тилегин билдирген [19].

Углан билелди (2:297) – бала бешикке бөлөндү. **Ол кенчин билалды (2:407)** – ал кенчени (баланы) (бешикке) бөлөдү. Бешикке бөлөө салты – элибиздин мыкты каадаларынын бири болуп, ал «бешик той» деп аталат.

Балу балу (2:355) – бешиктеги баланы уктатканда терметип жатып айтылган эненин сөзү.

Кыргыз элинде наристени алгач бешикке бөлөгөндө жөн гана термете бербестен, салт оюну катары «бешик ырын» ырдап ар түрдүү жакшы ойлорду, тилектерди айтышкан. Адистердин айтымында: «Бешик ырын уккан баланын тили бат чыгып, дүйнөнү кабылдоосу дагы бат болуп, угуу сезими бат өнүгүп, жүрөгү жумшак болот. Бешик ырын угуп, магдырап жаткан бала энесинин үнүн угуп отуруп, андан күч алып, уйкусу тынч, ал эми ара төрөлгөн бала бешик ырын укса бат торолуп, ден-соолугу да жакшы болот. Аны менен катар эле наристенин психологиясынын калыптануусуна чоң таасирин тийгизет. Себеби эне чүрпөсүн бешикке салып, эмизип жатканда энелик сүтү жана алдей ыры аркылуу өзүнүн мээримин, энелик сүйүүсүн, ой-толгоолорун, тилек-максаттарын бере алат. Демек, бешик эненин баланы тарбиялоодогу эң негизги мотивациялык каражаты» [20].

Элдик оюндар, элдик тажрыйбанын ажырагыс бөлүгү. Алар инсандын ар тараптуу өнүгүүсүнө чоң таасир тийгизүү менен тарбиялоонун маанилүү каражаты болуп эсептелинет. Түрк элдеринин салттуу тарбия маданиятында балдардын оюндарынын мазмунун аныктап, алардын оюн ишмердүүлүгүндөгү жорук-жосундарына так байкоо жүргүзүүгө ата-энелер, улуу муундагылар такай катышкан. Махмуд Кашкари да сөздүгүндө ата-энелердин балдар оюндарына баам саларын, ал тургай чогуу ойной тургандыктарын «**ол оғлын бедхүтти**» – «ал баласын ойнотуу» деген сөздөр аркылуу туюнткан. Ошону менен бирге балдар оюн процессинде көңүлү көтөрүлүп, адаттан тыш эмоционалдык кырдаалды баштан кечирээри туралуу **Уғлан кутурды (2:125)** – улан кутурду. **Уғлан кутрушды (2:345)** – Балдар кутурушту. (жыргашты) – деген сөздөр берилген. Ошондой эле оюнга тиешелүү төмөнкүдөй түшүнүктөр берилген: **Атич (1:131)** – чуңкур, аң. Балдар жаңгак атып ойной турган аң. **Етечлик (1:295)** – жаңгак оюну үчүн казылган чуңкурча. **Өтүш (1:145)** – Оюнда айтылуучу сөз. Бул оюн мындайча ойнолот: балдар терегете отуруп бир жанындагысын тебет да, ага «өтүш өтүш» дейт. Анысы «сен да жанындагыны теп, өткөр» дегени. Тиги да ошондой кылат. Тегерете отурган балдардын аягына чыкканга дейре уланта беришет. **Көчүрмө очок (1:839)** – көчүрмө очок. Көчүрмө ойун- көчүрмө оюн, оюндун аталышы – он төрт. Жерге төрт сызык сызылат, алар сепилди туюндурушат. Ага он эшик (дарбаза)

коюшат. Эшиктерди жаңгак ж.б менен аткылап ойношот.

Ойнак (1:245) – ойноок, оюнкараак. **Ойнагу йер (1:245)** – ойноочу жер. **Окшагу (1:275)** – оюнчук, куурчак. **Кузручук (1:855)** – куурчак, кыздар ойношот. Алар адам сөлөкөтүндө жасалган. Кыргыз кыздарынын эң көрүнүктүү оюну илгертен бери чий куурчак болгон. Молдо Кылыч Шамыркан уулунун (1866-1917) «Кыз жигит» деген ырында:

Кыз жетиге келгенде,

Энесин кошот жергеге.

Ойногону куурчак,

Кызыл тазыл нерсеге...кызыгып, кыздар менен куурчак ойноп, чүпүрөк чапыракты алып, куурчагын кийиндирип, чечиндирип, келечек өмүр салтына даярданганы, аялдарга тиешелүү иштерди кайталап өздөштүргөнү белгиленет [21]. **Ол аны утгы (1:325)** – ал аны (оюнда ж.б) утту. Оюндарга мүнөздүү эң негизги иш-аракеттердин бири-жарышуу болуп саналат. Жарышуу болгон жерде, албетте «утуу жана утулуу» деген нерсе бар. **Чик (1:587)** – кызматчы сөз. Чүкө ыргытып ойногондо анын түшөрүн аташат. Эгерде ич жагы менен түшсө «чик турды» – чик түштү дешет. **Бук (3:193)** – чүкөнүн чалкасынан түшүшү, дагы «чик бөк» – чик – бөк дешет. **Тепүк (1:673)** – тэпмей. Коргошунга эчкинин тыбынытын же башка жаныбарлардын жүнүн орошуп, аны бири-бирине тээп ойношот – деп берилген. Н Абдиматалип уулу «тепүк» оюну Борбордук Азияда азыркы күнгө чейин ойнолуп келе жатат деген пикирин билдирип: «Тепүк оюну учурда Орто Азияда ойнолгон «лянга» жана «пара тебүү» оюнуна окшош. Лянганы ойноо үчүн алакандай кой же эчкинин терисине эритилген коргошунду жабыштырып, аны жерге түшүрбөй тээп ойнош керек. Ал эми оюн кызыктуу болушу үчүн, ар кандай татаал ыкмалар колдонулат. «Лянг» сөзү перс тилинен кирип, «аксак кишинин кыймылын» эске салат. «Диван Лугатта» кездешкен тепүк оюну жана оюндун аталышы бүгүнкү күндө сибирлик түрк элдерде азыркы күнгө чейин сакталып келе жаткандыгын баса белгилөөгө арзыйт. Тувалыктарда дал ушул оюн тевек, хакастарда тибек, алтайлыктарда тебек, ал эми Монголиялык казактарда тебүк деген аталыш менен белгилүү» деген корутунду чыгарат[22].

Ошондой эле топ менен ойнолгон оюнга тиешелүү «**Ер топыкны азры билэ толды**»

(2:41) – Эр топту айры менен чапты. Түрк оюндарынын бир түрү. Оюн башталар алдында бирөө ушундай кылып топту чабат. Ошондой оюнду баштоого эң эле шамдагайы мүмкүнчүлүк алат. **Ол мениг бирле топык қабышты (2:145)** – Ал мени менен топ талашып ойноду. **Олар бир бирге топык йовышды (3:109)** – алар бири-бирине топ тоголотушту. **Топык йоволды (3:117)** – топ тоголонду. **Ол топык йовторды (3:139)** – ал ага топ тоголоттурду. **Таңук (3:543)** – оюнда таякча менен топту тартылган жиптен өткөргөн бирле турган сыйлык кездеменин аталышы – деген сүйлөмдөр кездешет.

Йарыш (3:19) – жарышуу, ат чабыш. Айтышат: «**ол ат йарышты**» – ал ат жарышты. **Ол аныг бирле ат йарышды (3:107)** – ал аны менен бирге ат чабышты (жарышты). Кыргыз эл оюндарын изилдөөчү Г. Н. Симаков байгенин бир нече түрүн атап көрсөткөн: ат чабыш – үч жашка чейинки тайларды чабыш (тай чабыш); төрт жаштагы кунандарды чабыш (кунан чабыш); ат чабыш – чоң аттар менен бир нече байгелерди чабышат.

Көчмөн кыргыздар балдарын атка минүүгө өтө эртелеп үйрөтүшөрүн, 3-4 жашар баланы кунанга олтургузуп ат үстүндө жүрөгүн эртелеп токтотууга аракет жасашарын А. Алимбеков төмөнкүдөй белгилейт: «Жаш баланын кунанга миниши жигит болууга машыктыруу, өзүн чоңдордун катарына кошулгандай сезүү, жер кыдырып эл таануусун эртелетүү болгон. Балдарды дене-күч жактан тарбиялоонун программасына ылайык алар жети жашка чыкканда «ат жалын тартып минүү» тажрыйбасына ээ болуш керек болгон. Жаш баланын жети жашынан ат минип, жылкы багууга атайы жиберилиши, аны ысыксуука, ачка-токко машыктырып тарбиялоонун эң кайтарымдуу методу болгон.» [23].

Мүңүз – мүйүз (3:541) – «мүңүз мүңүз» жаш балдардын оюну. Көлдүн жээгинде балдар тизелеп олтурушуп, эки буттарынын ортосуна кум толтурушуп, аны колдору менен чапкылашат. Алардын бири «мүңүз мүңүз» мүйүз мүйүз дейт. Андан сурашат «не мүңүз(кандай мүйүз) деп алар биринин артынан бири башка жаныбардын мүйүзүн айтат, калгандары анын артынан калышпай кайталашат. Жаныбарлардын баарын атап бүткөн соң, андоосудан мүйүзү жок жаныбарды атайт, мисалы төө же эшекти. Ким аны кайталап алса, аны сууга ыргытышат. Бул оюнга мазмуну жана оюн шарты боюнча окшош,

«учту учту» кыргыз эл оюнун атоого болот. Балдар тегерек уй мүйүз болуп турушат. Калыстын уруксаты менен оюнчулардын бирөө оюнду баштайт. Ал учуучу канатуулардын, учпоочу жаныбарлардын, нерселердин, заттардын атын атап «учту-учту» деген сөздү кошо айтуу менен эки колун жогору көтөрүп кайталай берет. Оюнду баштоочу учуучу куштун же башка нерсенин атын атаса, оюнчулар «учат» деп колдорун көтөрүшөт. Оюнчулардын арасында учпай турган жаныбардын атын айтканда колун же тескерисинче уча турганды айтканда учпайт деп колун көтөрбөсө, ал оюнчу ырдап же бийлеп берет[24].

Чаңлы маңлы (3:563) – балдардын оюну. Арабдар ад – давда» тактада селкинчек тебүү дешет. **Йалыңу (3:565)** – селкинчек кыздардын оюнунун аталышы. Түркүк же дарактын бутагын айландыра аркан байлашат, анан кыз аркандын ортосуна олтуруп буту менен тээп, өйдкө-ылдый термелишет. Селкинчек түрк элдеринин көпчүлүгүндө кездешет. Ал ыр-бий, шайыр-шатман таризде өткөндүктөн жаш өспүрүмдөрдө шамдагайлыкты, булчуң эттеринин чыңалашын гана камсыз кылбастан, эмоционалдык сезимдеринин өнүгүшүнө да өбөлгө болгон.

4. Ата-энелердин милдеттерине байланыштуу салттык түшүнүктөр.

Балдардын эң алгачкы тарбия мектеби – үй-бүлө болуп саналат. Баланын ден-соолугун чыңдоо, акыл-билимин өстүрүү, дене-бой жактан жетилтүү сыяктуу милдеттер биринчи кезекте баланын ата-энесине жүктөлөт. Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» мурасындагы педагогикалык түшүнүктөрдү анализдөө учурунда баланы кароодо, кам көрүүдө жана тарбиялоодо негизги роль энеге таандык экенин тастыктаган материалдарды кездештирүүгө болот. Ошондой эле бала эс тарткандан баштап уул балада атанын, кызда эненин тарбиясы басымдуулук кылганын байкоого болот. Алардын ичинен эненин тарбиясын чагылдырган: **Мен угулны анасыңа табчурдум. (2:277)** – Мен уулду апасына тапшырдым. (ажыратпадым) деген сүйлөм эне менен баланы ажыратпоо баланын бакутбат өсүшүнүн негизги шартын камсыз кылуу деген түшүнүктү туюнтат. **Урагут угулун сизитти. (2:487)** – Аял уулун сийдирди. Эненин эң башкы милдеттеринин бири болуп, баласына өздүк гигиена шарттарын үйрөтүү. Кичинкей балдарды сийесинби деп сураганда «**чүркүү бар му**» дешет. Кичинекей балдарды чычасынбы деп

сураганда «**ботгуу бар му**» дешет. Ошондой эле баланын дааратканага баруу муктаждыгын билүү үчүн, апалар оңой, эсте кала турчу «**чыш чыш**» сөзүн колдонушкан.

Кыз анасы бирле йип екришти (1:429)- кыз апасы менен (бирге) жип ийришти (жарышты). Ошондой эле жардам беришти деген мааниде да колдонулат. **Кыз анасыңаа кызыз сырышды (1:157)** – Кыз апасына кийиз шырышты – деген сүйлөмдөрдөн энелер кыздарына ийрилген жиптен саймачылык, бычмачылык, тикмечилик чеберлигин мыкты өздөштүрүүнү үйрөткөнүн байкоого болот. Элибизде мындай элдик ажайып көркөм чыгармачылыкты аркалаган кыз-келиндер өнөрлөрүн эзелтен, ата-бабадан келе жаткан мурас иретинде аны өнүктүрүп, башкаларга үйрөтө да билишкен. Чебер уз болуу кыргыз кыз-келиндеринин алдындагы эң зарыл жана сыймыктуу милдет эле. Башына жоолук салынгандардын баары эле биле бербеген мындай чеберчиликти уздарды калк арасында «**иштүү**» деген, атак даңкка ээ болуп, алыстан ат тердетип алдырып, бойго кыналган суп чепкен, кылдатталып тикеси менен тик турган кементай, шаңкайган кардай аппак, сеңселген ичик, келишкен тебетейлерди тигишкен. «Иштүү» деген түшүнүккө түгөйлөш Махмуд Кашкаринин мурасында «**бу ишлар о телим йип егирген**. – бул аял (чынында) көп жип ийире берүүчү» деген сүйлөмдү мисал келтирүүгө болот.

Ол оғлы кулакын узтурды (1:405) – ал уулу (нун) кулагын чийди. Элдик тажрыйбада эси жок, тентек балдарды жазалоонун эң катаал формасы аны кулагынан чымчуу, буроо экени маалым. Баланы жосунсуз жоруктардан тыюуда элибиз эзелтен бери сөздүн күчүн колдонуп, туура насааттарын айтып же такыр эле болбосо катуу айтып, ага да болбосо кулагын чоюп койгон. Бул нерсе бала үчүн жетиштүү эле. Махмуд Кашкаринин мурасында баланы тилдөөнүн эң катаал формасы катары: **Йындаку (3:577)** – баланы урушуп жатып ага «**йындаку**» – эй маңкасы куюлган! Бокмурун дешет – деп берилген.

Тарбиялоодо ата-эненин милдеттерин: **Уңлын ишке тыгытты (2:533)** – Уулун ишке тың кылып, бардык нерселерди чечүүдө жөлөк кылып алды.» деген сүйлөмдөрдө даана көрө алабыз. **Ол оғлыны ташлатты (2:551)** – Ал уулун алыс жака жөнөттү, бөтөн жерде өзүнө бекем болуп келсин деп – деген сүйлөмдөн ал мезгилде балдарын аталар бөлөк-бөтөн жерлерге атайын

таалим-тарбия алуу үчүн жөнөтүү салты болгондугун көрөбүз. Ал жерде ата-эне камкордуганан тышкары жашап, кандайдыр бир өнөр кесипке ээ болуунун татаал түйшүгүн, өз алдынча мээнет, эмгекке чегерип турмушка бышыруу үчүн алыс бөтөн бирөөнүн колуна тапшырылганын байкоого болот. Бул тарбиялатуу салтын «Манас» эпосунан да көрүүгө болот. Манасты туура тарбиялоо максатында мал чарба ишине, турмушка да сыккан даанышман таалимчи Ошпурга тапшырышат [25]. **Ол уңлун үгүтлөди (1:529)**- ал уулун үгүттөдү (акыл-насаат айтты). **Уңлум мени евсетти (1:469)** – уулум мени үйүмдү эске салып, сагындырып эстетти. **Уңул мени евге камытгн ол (1:877)** – уул (ум) мени үйдү сагынууга мажбурлачу. **Уңул атасыңа сабылды (2:193)** – Уул атасын ээрчиди – деген сүйлөмдөр ар качан тынымсыз кагылыш-кармаштар, согуштар жүрүп турган жоокерик заманда үй-бүлөсүнөн алыста жүргөн эр кишинин балага болгон сагыныч жана сүйүүсүн чагылдырып турат.

Мен уңулны атасына тушгурдым (2:283)- Мен баланы атасына туш кылдым кезиктирдим. Эр жигитти тарбиялоодо атанын ролу өтө жогору. Уул үчүн ата-тутуна турган тутка, ээрчий турган үлгү, кармана турган туу. Түрк маданиятында «ата» деген түшүнүктүн статусу өтө жогору. Мына ошондуктан баланы атасына кезиктирип, андан тарбия алышын шарттоо абдан маанилүү.

Ер уңлыңа қавдынды (2:395) - Эр уулунан кооптонду. **Уңул тага өзнәди (1:511)**- бала атага моюн сунбады. (баш ийбеди, укпады.) ошондой эле башкаларга да – деген сүйлөмдөр баланын тарбиясындагы өксүктөрдү, кемчиликтерди көрсөтүп турса, **Ол уңлын кулаклады (2:503)** – ал баласынын кулагынан чойду. **Ол уңлын чыбыртты (2:637)** – ал уулун чыбыктады, чыбык менен сабады – деген сүйлөмдөр балага карата коркутуу, жазалоо методунун колдонулганын тастыктайт.

5. Махмуд Кашкаринин мурасында акыл-билим жана адеп тарбиясына байланыштуу түшүнүктөр

Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат- түрк» мурасындагы таалим-тарбияга байланыштуу түшүнүктөр бүтүндөй кубулушту так жана толук мүнөздөмөсү катары берилген сөз жана сүйлөмдөрдө кездешет. Мисалы: «**алиф**» – азыркы кыргыз тилинде аалым, акылман дегенди билдирет. Акылман – акылга жетик, көптү билген,

даанышмандарга карата айтылат. Ошондой эле «**билге (1:743)** – азыркы кыргыз тилинде даанышман, окумуштуу, аалым, акылман дегенди туюнтат. Жогоруда белгилегендей бул түшүнүк көптү билген, кемеңгер инсандар үчүн гана колдонулган. Огуздар акылдуу, даанышман окумуштууну «**йүгүрк билге (3:71)**» - дешет. **Кү (3:323)** – эл арасындагы кадыр барк. «**күлүк билге**» – атактуу билге. **Буку (3:349)** – акылман, даанышман, акылдуу. Андан «буку билге» деген сөз айкашы келип чыгат. **Билик (1:673)** – даанышмандык. Айтышат: узақы билгелер – илгерки даанышмандар. «билге» түшүнүгүнүн уңгусу «**билиш (1:51)**» деп берилип. Ал бир адамдын бир нерсени билгендиги, анда бир билим бар экендиги жөнүндө айтылган сөз – деп чечмеленген.

Ошондой эле **Өгө(1:195)** – ага. Тажрыйбалуу, акылдуу, көптү көргөн, карапайым эл ичинен чыккан карыяга берилген тегинден бир даража, төмөн турган атак. Бул термин Т.Токоев жана К.Кошмоков тарабынан которулган вариантында «ага» - деп берилген. «Ага» сөзү кыргызчада «аке» - деп да айтыла берет. Сөздүк боюнча «Өгө» сөзү тажрыйбалуу, акылдуу, көптү көргөн, карапайым эл ичинен чыккан карыяга берилген наам. **Ол оны үгәледи (1:547)** – ал аны «үгә» коомдун даанышманы катары саналган ат (титул) менен атады – деп чечмеленген. Ошентип «Өгө» наамы катардагы карыялардын баарына эле ыйгарыла берген эмес. Ушундан улам Ыссык-Көлдүн жети акеси түшүнүгү менен «Өгө» сөзүнүн ортосунда окшоштуктар бар экендигин божомолдоого болот. Карга Аке, Мойт Аке, Сарт Аке, Тилекмат Аке, Садыр Аке, Карач Аке, Кыдыр Акелер акылы, даанышмандыгы менен уруулардын, улуттун барар багытын аныктап турган чыныгы журт таянычтары болгон. К.Асанбековдун пикиринде: «аке» наамы – эл тагдырына күйүп-бышып, токсон толгонуп, элдин келечегинин камын көргөн элдик инсандарга эл урмат-сый кылып берген улуу даража [26].

Өзгөчө көңүл буруучу жагдай катары мураста берилген **карызан (1:775)** – карыя, карыган чал деген түшүнүктү атоого болот. Тактап айтканда «Диванда» улгайган кишилерди «карызан (карыган чал)» деп, ал эми акылмандыгы, даанышмандыгы менен айырмаланган карыяларга атайын «өгө/үгө» титилун ыйгарганын байкоого болот. Аталган түшүнүктөрдү кыргыз

маданияты менен салыштырсак, кыргыз лексикологиясында «карыя» улгайган учурдан көз өткөнгө чейинки мезгил деп түшүндүрүлөт. Элибизде карыяларды «**ак сакал**», «**абышка**», «**чал**» деп аташат. Абышка – улгайган курак, кыргыздын каада салтын орто деңгээлде билген адам. Ал эми чал – каада-салтты көп билбеген, накыл кептер боюнча түшүнүгү аз, чала сабат, өз түшүнүгүн бербеген адам. Ак сакал – улгайган курак, кыргыздын каада салтын, тарых санжырасын толук билип, айыл тескеген адам.

Таалим-тарбия айдынынан караганда сөздүктө эң көп «**үгө**», «**билик**», «**битик**» түшүнүктөрү колдонулган, бир нерсени үйрөнүүгө, үйрөтүүгө, өздөштүрүүгө байланыштуу сөз айкаштарын жана сүйлөмдөрдү кездештирүүгө болот. «**Үгө, өгө (1:51)** – акылдуу тажрыйбалуу, акыл-эстүү кишилерге карата айтылган. Бул сөз «өдү неңи» – бир аз ойлонгондон кийин бир нерсени түшүндү дегенди билдирет. Ушул сөзгө байланыштуу «**Өг**» – акыл, зээн, эс. **Сызык (1:711)** – ой. **Ол билиг үгрөндү (1:453)** – ал билим (илим) үйрөндү. Ошондой эле даанышмандык жана башка нерселерди үйрөнгөнгө карата айтылат. **Ол маңа билик үгрәтти (1:467)** – ал мага билик (китеп) үйрөттү, адеп-ахлак жана даанышмандыкты да үйрөттү. **Билик (1:673)** – илим. Айтышат. Билик үгрөн – илим үйрөн! **Ол билик билди (2:39)** – ал билим, илим, даанышмандыкты ж.б билди. **Уҗлан билгетти (2:547)** – Уул акылдуу, билимдүү болду. **Билиг йывылды (3:119)** – акыл толду. **Уҗлан биликседи (3:497)** – бала илим алгысы келди.» деп берилген. Элдик тажрыйбада билим – эң улуу күч, улуу дөөлөт, башкы байлык катары каралат. Муну элибиздеги «Акыл тозбогон тон, билим түгөнбөгөн кенч», «Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат», «Жылыч курал эмес, акыл курал», «Алтын чирибейт, акыл азбайт», «Акыл байлыгы, азбас байлык» деген макал-лакаптары далилдеп турат.

Ал эми үйрөтүүнүн, окутуунун теориялык методу катары акыл-насаат айтуу, жакшылыкка үгүттөө жана кеңешүү сыяктуу иш-аракеттерди туюнткан төмөнкү түшүнүктөр берилген. **Тутурҗу нең (1:837)** – айт турган акыл-насаат. **Үтлүк (1:215)** – үгүт, насаат. Ушул эле мааниде «үгүт» сөзү да колдонулат. Бул сөздүн түпкү теги «үгүт». **Ол маңа кинеди (3:589)** – ал мени менен кеңешти. «Үгүт» түшүнүгү учурда да кыргыз ти-

линде жогорудагы мааниде активдүү колдонулган сөз болуп саналат. «Үгүт» – акыл-насаат айтуу, жакшы жакка үндөө. Кыргыз элинин турмуштук тажрыйбасында ырчылар менен жазгыч акындардын жеке чыгармачылыгында кеңири жолуккан, мезгилдин талабына ылайык саясаттоо, үгүттөө маанисин жогору койгон дидактикалык поэзиянын бир формасы болуп саналат. Ал эми «насаат (насыят) – кыргыз тили кабыл алган араб сөзү. Насааттын араб тилинен кирип, кыргыздын төл сөзү «санатка» синонимдеш колдонулуп, эки компененти маанилеш кош сөздүн ролун аткарып, кыргыз фольклорундагы дидактикалык поэзиянын бир түрүн аныктайт, алар бири-биринен ажырабаган түгөйлөш сапатка ээ [27].

Ошондой эле окутуунун практикалык түрүнө байланыштуу **Башгут (1:779) – шакирт. Ер тушгутланды (2:431)** – Эр шакиртүү болду деген сөздөр кездешет. Өнөр билимин өздөштүрүүдө шакирттик жолду басып өтүү кажет. Кыргыз педагогикалык маданиятында да устат-шакирт түшүнүгү бүгүнкү күнгө чейин активдүү колдонулуп келет.

Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» мурасы орто кылымда Карахан мамлекетиндеги китеп маданиятынын жогору болгондугунан да кабар берет. Б.а ошол доордо китеп жазуу, көчүрүү жана ал иш-аракеттерди аткаруу үчүн керек болгон калем, тактай материалдардан тарта, китепти окуу, аны окуунун эрежелерин камтыган маалыматтар кездешет. Мисалы: **Битик (1:699)** – китеп, **Битик (1:699)** – кат. Айтышат: «**аныг битики белгүүлүк**» – анын каты (жазуусу) белгилүү. **Сав (3:233)** – макал-ылакап, аңгеме, икая, кат, китепче, сөз, кабар. **Үжүк (1:163)** – муундап, эжелөө (эжелеп окуу) Айтышат: «**битик үжүкледи**» – китепти эжелеп (муундарга бөлүп) окуду. Муундагы тамгалардын ар бирин да «үжүк» дешет. **Окытган (1:301)** – окута берүүчү. «**Бу битик ол кишини окытган**» – бул (көлөмдүү) китеп кишини кайра-кайра окууга мажбурлай берүүчү. **Ол мениг бирле битик оқышды** – ал мени менен (бирге) китеп окушту. Экөөнүн жарышып, эрегишип окугандыгын билдирет. Ошондой эле жардамдашуу иретинде да айтылат. **Битик оқылды (1:369)** – китеп окулду. **Ол маңа битик оқытты (1:393)** – ал мага китеп окутту. **Ол евге битик өткөрдү (1:413)** – ал үйгө китеп өткөрдү. (берип жиберди). **Олар бир бирге битик өтрүшды (1:423)** – алар бири-бирине (бирине) битик (кат) өткөзүштү, жибершти. **Ер**

сөзүг оқусады (1:493) – эр киши сөздү түшүнгүсү келди. **Ол битик түрди (2:13)** – Ал китепти жыйнады. **Ол битик чекди (2:37)** – Ал жазылган нерсеге чекит койду. **Ол битик көчүрдү (2:127)** – ал китепти көчүрдү. **Ол маңа битик битишди (2:145)** – Ал мага китеп жазышты. **Ол маңа битик түрүшди (2:155)** – ал мага китеп түрүштү. **Битик бурулды(2:209)** – китеп оролду. **Битик чекилди (2:213)** – китепке чекит коюлду. **Ол битик битинди (2:223)** – Эр китеп жазымыш болду, же эч кимдин жардамысы жазганына карата айтылат. **Битик битикүүчи (2:513)** – китеп жазууга буйрук берүүчү. **Битиклик нең (1:865)** – жаза турган нерсе. **Йыкан (3:37)** – папирус, жазуу үчүн колдонгон тропикалык өсүмдүктөн жасалган материал. **Йарту (3:47)** – **кырынды**. Жазууга ылайыкташтырылган тактайды ушул сөз менен аташат. **Йабурғак (3:79)** – дарактын жалбырагы. Китептин барактарын дагы «йабурғак» дешет. **Ол битиг йазды (3:93)** – ал китеп жазды. **Мен аңар битик йуттурдум (3:135)** – мен ага жазылган нерсени өчүрүүгө буйрук бердим. (өчүрттүм). **Битиклер йүзлүшды (3:149)** – китептер жок болду. **Ол битик тамғалады (3:525)** – ал китепке султандын мөөрүн басты.

Ошондой эле мураста таалим-тарбия айдынынан алып караганда өрнөктүү жана нарктуу инсан типтеринин бир топ мүнөздөмөлөрү орун алган. Сөздүктө адамдардын башкаларынан акыл билими боюнча айырмалуу инсандарга **Биликлик киши (1:867)** – акылдуу, даанышман жана илимдүү киши. **Битиклик ер (1:867)** – кол жазмасы кооз (колу сулуу) эр киши. **Өгүндү (1:277)** – макталган. «**өгүндү киши**» – элдин баары улуктап, сыйлап мактаган киши. **Агырлык (1:285)** – кадырлуу, «**агырлык ер**» кадырлуу эр киши, кишилер урматтаган адам. **Укушлуг (1:287)** – угумдуу, угуму бар. «**укушлуг ер**» – эстүү, түшүнүктүү киши. **Бүтүн (1:695)** – бардык нерсенин бүтүнү (таза, толук.). Аманатка бек турган даанышман кишини «**чын бүтүн киши**» – деп айтышат. **Сыдрым (1:831)** – кур, белдемчи. «**Сыдрым ишлиг ер**» – кынтыксыз, башкаларга эч нерсе калтырбай иш кылуучу эр киши. Теңрикен (3:561) – акылман. **Есүртгүк ер (3:655)** – акылдуу зирек киши. **Түплүк ер (3:173)** – ата теги атактуу адамды айтышат.

Ал эми жүрүм-турум жана мүнөзү боюнча айырмалуу нарктуу инсандарга карата: **Увутлук (1:285)** – ыйбалуулук, уяттуулук. «**Увутлук киши**» – уялчаак, тартынчаак иши. **Ачуклук**

(1:287) – ачыктык. «ачуклуг киши» – ачык айрым киши. **Уйад сылык ер (1:309)** – уяттуу, сылык, уялчаак киши.

Дене-куч жагынан башкалардан айырмалуу инсандарды сыпаттап: **Йетик ер (3:31)** – жетилген, мыкты эр. **«Күчлүк билеклик киши» (1:867)** – күчтүү билектүү киши. **Йураклиг ер (3:81)** – жүрөктүү эр, баатыр адам. Ошондой эле сөздүктөр: **«бу ер ол ташыг ер дан кубурган»** – бул эр киши (ал деген) ташты жерден омоккоргон. **«бу ер ол ачыг тозурган»** – бул эр (ал деген) ач (адамды) тойгузган. **«бу алп ол йагыны кайтарган (1:879)»** – бул алп (ал деген) душманды артка кайтарган. (чегиндирген). **«бу ер ол ерен бойнын казырган (1:881)»** – Бул эр (ал деген) эрен (баатырлардын) мойнун кайтарган. **«бу ер ол азку савын тирилген (1:889)»** – Бул эр (ал деген) дайыма сый урматта жашачу. **«бу ер ол телим качуркан»** – Бул эр (ал деген) көп иш кылган, ар бир ишти кынтызсыз жакшы жасаган. Жогоруда берилген «ер» түшүнгү кыргыз маданиятындагы «эр жигит» түшүнүгү менен дал келет. Кыргыз маданиятында уул балдарды тарбиялоонун идеалы байыркы доорлордон азыркы күнгө чейин «эр жигит» түшүнүгү менен туюнтулуп келет.

Ал эми нарксыз инсан типтерине: **Үсөйүк ер (1:309)** – камырабаган, шалааки киши. **Сыбыз киши (1:707)** – сабатсыз, акылсыз киши. **Каргыш киши (1:795)** – каргыш тийген киши. **Сумлым тат (1:833)** – түрк тилин такыр билбеген парсы. Түрк тилин билбегендердин баарын «сумлым» дешет. Ошондой эле «удуз», «уйа» түшүнүктөрү – өз жеринин, уруусунун, элинин, шаарынын алдындагы уулдук парызын жеткилең аткарбаган, ал тургай өз ата-мекенине, эли-журтуна кыянатчылык кылуудан кайра тартпаган маңкурт сымал инсандар. Ошондой эле: **«бу ер конокны качурган»** Бул эр (ал деген) конокту качырган (кууган.) **«бу ер ол үгүш катурган»** – бул эр (ал деген) көп күлүп, көп каткырып, көп мактанган. **«бу ер ол кишиге кычурган»** – бул эр (ал деген) кишиге ачуусу келген, текеберленген, мактанган – деген сүйлөмдөр аркылуу берилген.

Мындан тышкары мураста: **Үгүнч (3:665)** – мактоо, алкыш. **Өгүндү (1:277)** – макталды. **Ол мени өкди (1:311)** – ал мени мактады. **Ер өгүлди (1:371)** – эр макталды. Ошондой эле **каргыш (1:793)** – каргыш. Ол аны каргады аркады – ал аны каргады, жамандыгын эскерди. Бул эки сөз чогуу айтылат. Бирок бул сөздөр алкыш-алкыш

деген мактоо сөзүнөн алынган. Көп колдонуп жүрүп, алкады болуп, жамандады деген мааниде колдонулуп калган» – деп берилген. Жогоруда берилген түшүнүктөр бүгүнкү күндө да кыргыз тилинин сөзлүк корумунда маанисин жоготпой колдонулуп келет. Кыргыз маданиятында алкыш жана алкоо (оң бата) менен каргыш жана каргоо (тескери бата) түшүнүктөрү өзгөчө орунга ээ. Ата-бабаларыбыз батанын касиетине ишенгендей эле, каргышка да ишенишип, жөнү жок каргагандан карманышкан. Мына ошондуктан элибизде «Жакшы сөз жарым ырыс», «Каргыш албай, алкыш ал», «Алкыш ооздон, каргыш жүрөктөн», «Каргыш жети атага чейин кубалайт», «Жаман болсоң – энчиң каргыш» деген накыл кептер айтылып келет. Ал эми тарбиялоо процессинде алкыш жана каргыштар адамдарды өз ара ийги мамиле жүргүзүүгө үйрөтөт. Ар ким каргыштан эттияттанып, өзүн туура, адил, ак ниет жана боорукер, камкор алып жүрүүгө аракеттенет. Эл алдында кадыр-баркка, урмат-сыйга ээ болуу үчүн, алкыш алууга умтулат [28].

Ошондой эле мураста: **Кызгут (1:799)** – үлгүлүү жаза деген түшүнүк берилген. Ал бирөөнүн эл алдында айыбын ачып, башкаларга да сабак болсун деп жазалоону түшүндүрөт. Элдик тажрыйбада эч качан жоосунсуз жоруктар, туура эмес кыймыл аракеттер үчүн айыптууну денесине уруп жазалоо болгон эмес. Кыргыз маданиятында таасир этүү чарасы катары коомдук пикир жана эл алдында уяткаруу иши жетиштүү болгон.

Мындан тышкары **лучнут (1:781)** – ашар, айыл ашары түшүнүгү берилип. Ал буудай бастырууда, же башка иштердеби бири-бирине өзүнүн кулун же малын берип жардам кылуу – деп түшүндүрүлгөн. Кыргыз элинде аталган тажрыйба бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген. Элдик көркөм кол өнөрчүлүктө: килем токууда, чий чырмоодо, өрмөк согууда, кереге көктөөдө, там салууда чеберлердин – адамдардын биргелешип, бир асыл буюмду жана үйдү бүтүрүү салты, бир иштин соңуна чыгуу аракети. Ал мүмкүнчүлүгүнө карата бардык убакта чакырылат да, бул биргелешип уздануунун-узануунун, жардам берүүнүн сонун үлгүлөрүнөн болот. Ашар иштин арымын аябай тездеткен. Мында устаттар – нускоочулар, байбичелер, куттуу карыялар үйрөнгүчтөргө жол, таалим-тарбия көрсөтүп турушат. Буга келгендерди үй ээси мал союп, жайыл дас-торкон менен жакшынакай күтүнүп алат [29].

Ошентип макалада Махмуд Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк» мурасындагы таалим-тарбияга тиешелүү түшүнүктөр менен кыргыз педагогикалык маданиятында термин жана түшүнүктөрдүн тектештиги салыштырылып каралды. Негизинен кыргыздардын китеп жана расмий билим берүүгө чейинки салттык педагогикалык маданиятындагы түшүнүктөрү менен сөздүктөгү түшүнүктөр ортосунда маанилик байланыштар арбын. Бул изилдөө Махмуд Кашкари өзүнүн «Диван лугат ат-түрк» мурасында салттык маданияттын баалуулуктарынан тышкары ошол доордун цивилизациялык жетишкендиктерин да ичине камтый алгандыгын тастыктайт.

Литература:

1. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү – Диван лугати ат-түрк: I-II-III том, / которгон: Т.Т. Токоев, К.С. Кошмоков. - Б., 2017. - 6,18,23,41-бб.
2. Şükrü Haluk Akalı. Binyıl önce bin yıl sonra Mahmud Kaşkarı ve Divanı lügat-it türk- Ankara: TDK 2008, s 70
3. Алимбеков А. Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялары. - Б., 2017. - 130-б.
4. Ботоканова Г.Т. Этнопедагогика в системе традиционной культуры кыргызов. КУАУнун жарчысы. - Б., 2015. - 3 т.
5. Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. - Б., 2003. - 392-393-бб.
6. Молдокулова Д.Т. Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы). - Б., 2016. - 22-б.
7. Юдахин К.К. Кыргызско-Русский словарь. - Б.: «Кут бер», 2012. - 443-б.
8. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан (жогорку окуу жайлары үчүн). - Ф., 1980. - 68-б.
9. Адам аттары-К. http://www.shukuraliev.kat.kg/?page_id=1108
10. Мурзакматов А.К. Кыргыздарда баланын төрөлүшүнө жана өсүшүнө байланышкан ырым-жырымдар менен ишенимдер. (Түштүк Кыргызстандын материалдары боюнча). Дисс. иштин авторефераты. - Б., 2007.
11. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Биринчи бөлүгү. - Б., 2015. - 722-б.
12. Эмчектеш тууган. <https://ky.wikipedia.org/wiki>
13. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы: I бөлүк. - Б., 1996. - 33-34-бб.
14. Жаныгулов К. Эл акындарынын жаш курак мезгилине байланыштуу таалим-табиялык ойлору. - Б., 2007. - 27-30-бб.
15. Алимбеков А. Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар. Б.; – 2017, 144-б, 155-б.
16. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. - Б., 1993. - 54-55-бб.
17. Каратаев О., Эралиев С. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. - Б., 2005. - 25-б.
18. Балдар фольклору «Эл адабияты» сериясынын 12-тому. - Б., 2002. - 7-б.
19. Каада-салттар жана баталар. «Эл адабияты сериясынын» 29-тому. - Б., 2003. - 282-б.
20. Бешик ыры – улуу жанр, улуттук нарк. <http://kutbilim.kg/kg/2018/03/21/beshik-ury-balanyn-d-jn-taanymyn-nkt-r-t-zhe-enenin->
21. Саманчин Т. Молдо Кылыч Шамыркан уулу Төрөкелдин. / К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. (Түз. О.Сооронов). - Ф., 1991. - 1-б.
22. Абдиматалип уулу Н. Махмуд Кашгаринин “Диван лугат ат-түрк” сөздүгүндө кездешкен “тепүк” оюну тууралуу. / Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары. / Эл аралык сempoзиумдун материалдары. - Б., 2015. - 73-б.
23. Алимбеков А. Көчмөндөрдүн салттуу оюндарынын балдарды социалдаштыруучу функциялары. / Түрк элдеринин салттуу спорттук оюндары, Эл аралык сempoзиумдун материалдары. - Б., 2015. - 73-б.
24. Асанова Ж. Кыргыздын үрп-адат жана салттарын мектепке чейинки курактагы балдарга үйрөтүү. - Б., 2008. - 29-б.
25. Алимбеков А. Кыргыз эл педагогикасындагы адеп тарбиясы. - Б., 2018. - 22-б.
26. Асанбеков К. Ысык-Көлдүн жети акеси. - Б., 2013. - 9-б.
27. Эл адабияты сериясы «Санат-насаат ырлары». - Б., 2016. - 6-б.
28. Байдылдаева Г. Кыргыз фольклорундагы афористикалык жанрларды этнопедагогикалык негизде сыпаттоо. (магистрдик диссертация). - Б., 2011. - 39-б.
29. Акматалиев А. Кыргыз кол өнөрчүлүгү. - Б. 1996. - 45-б.

Рецензент: д.пед.н., профессор Ишекеев Н.И.